

TEORIJSKE OSNOVE I IDENTIFIKACIJA OPŠTIH KOMPETENCIJA VASPITAČA U PENALNIM USTANOVAMA

Originalni naučni članak

DOI: 10.7251/DEF1740002D	COBISS.RS-ID 6881048	UDK 371.13:303.1]:001.981
--------------------------	----------------------	---------------------------

mr Gordana Dukić¹

Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske

Sažetak:

Opšte kompetencije su dinamična kombinacija znanja, razumijevanja, vještina, sposobnosti, stavova i vrijednosti neophodnih za lično ostvarenje i razvoj. Svojstvene su svakom čovjeku, bez obzira na područje njegovog djelovanja. Razvijaju se tokom formalnog obrazovanja i predstavljaju temelj za dalje učenje i razvoj kao integralni dio cjeloživotnog učenja. Vaspitači u penalnim ustanovama imaju izgrađene stavove i mišljenje o opštim kompetencijama. Prema procjenama vaspitača sistemske (sposobnost za prilagođavanje novim situacijama, sposobnost za učenje, sposobnost primjene znanja u praksi, sposobnost istrajavanja na ostvarivanju najviših kvaliteta u radu i kreativnost), su u blagoj prednosti u odnosu na interpersonalne, instrumentalne i specifične opšte i predstavljaju dobru osnovu za dalje učenje i razvoj. Zbog kompleksnosti kompetencija i složenog procesa identifikacije, mjerenja i poređenja kao i činjenice da vaspitači više procjenjuju sistemske, za koje znamo da su složenije, bilo bi poželjno ove rezultate provjeriti na većem uzorku, ali i otvaranjem kvalitativne rasprave o kompetencijama vaspitača u penalnim ustanovama u kontekstu cjeloživotnog učenja.

Ključne riječi: *opšte kompetencije, cjeloživotno učenje, profesionalni razvoj, vaspitači, penalne ustanove.*

UVOD

U današnje vrijeme ekonomskih i socijalnih promjena i brze tranzicije društva u „društvo znanja”, sve više se raspravlja o kompetencijama, koje se stiču i unapređuju tokom cijelog života. S tim u vezi, prepoznali smo potrebu vaspitača u penalnim ustanova-

¹ Korespondent: mr Gordana Dukić, e-mail: goga.dukic@gmail.com

ma za prilagođavanjem situacijama koje zahtijevaju nova znanja, vještine i sposobnosti, kako bi bili uspješniji u poslu kojim se bave. U takvim okolnostima pristupili smo istraživanju opštih kompetencija koje su preduslov za adekvatan lični stav u životu, poslu i kasnijem učenju. Potrebne su svakom pojedincu za lični razvoj, uključenost u društvo i zapošljavanje. Generičke su, transferabilne i multifunkcionalne. Njima se postiže nekoliko ciljeva, rješavaju različiti problemi i obavljaju različite vrste zadataka. Zato predstavljaju dobru osnovu za daljnji profesionalni razvoj i nove izazove u vidu koncepta cjeloživotnog učenja. S tim u vezi, je i naše očekivanje da se na osnovu stavova i mišljenja vaspitača u penalnim ustanovama mogu identifikovati instrumentalne, interpersonalne, sistemske i specifične opšte kompetencije koje predstavljaju dobru osnovu za dalje učenje, stručno usavršavanje i napredovanje, odnosno za profesionalni razvoj vaspitača.

TEORIJSKI PRISTUP

Na temelju savremenih shvatanja osnova kompetencija i njihovih konstrukata moguće je identifikovati i razvijati kompetencije svakog pojedinca i pored činjenice da su one teorijsko metodološki izazov, koji je i dalje u fokusu interesovanja naučne i stručne javnosti. One su kao pojam i kao koncept odgovor na promjene i zahtjeve u svijetu rada u kome se teži razvoju sposobnosti zaposlenih. Ne sporeći složenosti samog pojmovnog određenja u tekstu pod nazivom: „Definisanje kompetencija nastavnika razredno - predmetne nastave”, Drago Branković detaljno objašnjava pojam kompetencija i konstatuje da je termin kompetencija u našu pedagogiju uveden iz engleskog jezika (eng. Competences), da se koristi u više značenja bez preciznih pojmovnih određenja, te da se termini kompetentnost i kompetencije, i pored terminološke sličnosti, ne mogu koristiti kao sinonimi. Naime, kompetencija kao širi pojam od kompetentnosti označava cjelokupnost angažovanja da bi se ostvario određeni cilj, a termin kompetentnost predstavlja formiranu osposobljenost (znanje i vještine) za obavljanje određenih poslova. Branković navodi i sveobuhvatnije definicije kojima se apostrofiraju određeni strukturni elementi (konstrukti) kompetencija (ponašanja, znanja, umijeća, mišljenja i stavovi). Još precizniji odnos prema konstruktima kompetencija isti autor pronalazi u definicijama prema kojim pojam kompetencije obuhvata određena znanja, vještine i sposobnosti koje osoba ima. Smatra da se logički posmatrano ovi konstrukti mogu tretirati i kao pedagoški principi (načela), koje treba ugrađivati u osnovne konstrukte kompetencija (znanje, vještine, mišljenja i stavovi) između kojih postoje posebne veze i odnosi kao što su psihofizičke sposobnosti i osobine ličnosti (Branković, 2011).

Po Oksfordskom enciklopedijskom riječniku „Kompetencija je kombinacija znanja, vještina, stavova, vrijednosti i navika koje omogućavaju pojedincu da aktivno i efikasno djeluje u određenoj specifičnoj situaciji, odnosno profesiji. Kompetencija podrazumijeva imati neophodne sposobnosti, autoritet, vještinu i znanje” (Oxfords advanced learners encyclopedic dictionary, 1989, str. 183). Na opštem nivou, termin kompetencija ima značenje „nadležnost, merodavnost, sposobnost” (Vujaklija, 2004). Sve više se u raznim referentnim okvirima usvaja shvatanje kompetencije koje stavove i vrijednosti podrazumijeva kao integralne dijelove kompetencije. Evropski Tuning Project, je ponudio ovu definiciju: „Kompetencija predstavlja dinamičku kombinaciju znanja, razumijevanja,

vještina, sposobnosti i vrijednosti. Potsticanje razvoja ovih kompetencija je predmet obrazovnih programa. Kompetencije se formiraju u raznim nastavnim jedinicama na različitim stupnjevima. Kompetencije stiče student” (Gonzales, J., Wagenaar, R, 2005, prema „Usaglašavanje programa obrazovanja prosvetnih radnika u zemljama Zapadnog Balkana”, 2008: 35). Za jedan broj autora, kompetencije su mješavina ovih obilježja i u svojim radovima opisuju nivoe na kojima su pojedinci sposobni da ih upotrijebe.

Iako se kompetencije često poistovjećuju sa kvalifikacijama (znanje+vještine), stvarna dimenzija kompetencija je mnogo šira i uključuje lične osobine, stavove, motive i vrijednosti koje nekoga rukovode u radu. Takođe se smatra da su kompetencije pretvaranje znanja u praksu, u radnje i djelovanje, pa je kompetentna ona osoba, koja zna, i koja zna kako uraditi nešto sa tim što zna. Dakle, biti kompetentan znači načiniti nešto upotrljivim, odnosno znati kako nešto sprovesti u praksu, onda kada je to potrebno i u odgovarajućim prilikama. Prema tome, možemo prihvatiti i ovu definiciju sa kojom je većina saglasna da su kompetencije kombinacija znanja, vještina, stavova, vrijednosti i navika koje omogućavaju pojedincu da aktivno i efikasno djeluje u određenoj situaciji, odnosno profesiji.

Smatramo da su terminološko-pojmovni problemi kompetencija složeni, ali su i teorijsko-metodološki problemi utvrđivanja vrsta kompetencija i kriterijuma njihove klasifikacije još složeniji. U naučnoj i stručnoj literaturi, te u mnogobrojnim dokumentima se spominju različite vrste kompetencija. Navodimo neke od njih, za koje Nenad Suzić smatra ključnim kompetencijama ličnosti: kognitivne, afektivne, socijalne i radno akcijske kompetencije. Filip Eibrami pod kognitivnim sposobnostima podrazumijeva procese uključene u učenje, uključujući sposobnost obrade informacija, određivanja odnosa i donošenja razumnih zaključaka i odluka (Eibrami, F. 1995, prema Suzić, 2000). Pojam emocionalne kompetencije, Suzić i većina autora prihvata u kontekstu cjelovitog funkcionisanja ličnosti, te tvrdi da nije moguće posmatrati emocionalnost bez moralnog aspekta, ili bez altruizma i empatije kao socijalnih aspekata emocionalnosti. Pri tom sintagma emocionalne kompetencije nema isto značenje kao emocionalnost, jer je naglasak na kompetencijama, koje omogućuju ličnosti da ovlada vlastitom emocionalnošću, iako se taj proces ovladavanja teško može zamisliti u idealnoj formi. Kad su u pitanju socijalne kompetencije Suzić navodi da one proizlaze iz spoznaje da ljudi imaju potrebu da budu vezani sa drugim osobama. Isti autor smatra, da radno-akcijske kompetencije podrazumijevaju, prvenstveno, individualnu sposobnost izvršenja zadatka. „Ma koliko grupa bila kompaktna i sposobna za realizaciju bilo kog zadatka, njen učinak mogu izvršiti samo pojedinci. Npr. bez individualne akcije grupa je fikcija, samo teorijski konstrukt” (Suzić, 2000: 103). Analizom ovih kompetencija, autor govori još o 28 kompetencija za 21. vijek.

Kao rezultat Tuning projekta (Kleut, 2006), navodimo podjelu kompetencija na opšte (ili generičke) i stručne. Opšte kompetencije (eng. generic competences) su prenosive u različita polja djelovanja, trebaju da ih posjeduju svi koji završe određeni nivo obrazovanja, bez obzira na nauku ili struku kojom se bave (kao npr. znanje stranog jezika, primjena znanja u praksi, informatička pismenost). Stručne kompetencije (eng. subject specific competences) identifikuju se za svaku struku, oblast ili profesiju i u tom smislu one su uže (Kleut, 2006: 10). Pored pojma profesija, često je u upotrebi i pojam struka. Tako se, prema Draženku Jorgiću, može generalizovati: „Profesionalne kompetencije su sistemi znanja i sposobnosti uspješnog djelovanja pojedinaca u okviru određene struke” (Jorgić, 2008: 114).

Pošto su opšte kompetencije usko povezane sa ključnim kompetencijama koje se najčešće vezuje za novi koncept učenja, poznat kao cjeloživotno učenje navodimo da se prema Evropskom referentnom okviru, ključne kompetencije (osposobljenosti) za cjeloživotno učenje sastoje od znanja, vještina i stavova. Primjenjuju se na svim nivoima obrazovanja i imaju praktičnu vrijednost, jer su zasnovane na ciljevima koji se ugrađuju u sve predmete i obavezuju nastavnike na njihovo ostvarivanje. Iz analize navedenih dokumenata moguće je prihvatiti definiciju da ključne kompetencije predstavljaju transferabilni, multifunkcionalni paket znanja, vještina i stavova koje su svima neophodne za lično ostvarenje i razvoj, inkluziju i zaposlenje. One treba da se razvijaju do kraja obaveznog obrazovanja ili obuke tako da predstavljaju osnovu za dalje učenje, kao dio dugoročnog učenja. Ključnim kompetencijama se smatraju: komunikacija na maternjem jeziku, komunikacija na stranom jeziku, matematička pismenost i osnovne kompetencije u nauci i tehnologiji, digitalna kompetencija, obuka za učenje, interpersonalne i građanske kompetencije, preduzetništvo i kulturološka ekspresija (Evropska komisija, 2010).

Dakle, kompetencije su veoma bitne da bi pojedinac uspješno djelovao u društvenoj sredini. Za identifikaciju kompetencija vaspitača u penalnim ustanovama, pored pomenutih konstrukta, neophodno je uključiti i neke druge sposobnosti koje predstavljamo u našem radu u kojem smo prihvatili klasifikaciju već spomenutog Tuning projekta, prema kome se opšte (generičke) kompetencije dijele na tri grupe opštih kompetencija: instrumentalne, interpersonalne i sistemske. Ovim kompetencijama smo nakon proučavanja relevantne literature i dokumenata, te razgovora sa vaspitačima i drugim stručnjacima iz ove oblasti, pridodali specifične opšte kompetencije. Nakon niza pripremnih radnji, opredijelili smo se da istražujemo sljedeće opšte kompetencije (Dukić, 2011).

Instrumentalne opšte kompetencije: sposobnost analize i sinteze, sposobnost planiranja i organizovanja, sposobnost primjene osnovnog profesionalnog znanja, vještina menadžmenta informacija, sposobnost rješavanja problema;

Interpersonalne opšte kompetencije: sposobnost kritike i samokritike, timski rad, sposobnost stvaranja povjerenja i empatije kod drugih osoba, sposobnost rada u interdisciplinarnim timovima, razumijevanje profesionalne etike;

Sistemske opšte kompetencije: sposobnost primjene znanja u praksi, sposobnost učenja, sposobnost prilagođavanja novim situacijama, kreativnost, sposobnost istrajavanja na ostvarivanju najviših kvaliteta u radu;

Specifične opšte kompetencije: kritičko mišljenje i čitanje, razumijevanje rodosti i rodni odnosa, sposobnost vrednovanja kulturnih sadržaja, želja za učenjem, sticanje sposobnosti za profesionalan rad.

Takođe treba naglasiti da je moguće posmatrati gradacije određenih, pogotovo opštih kompetencija, što znači da se ista kompetencija može nadopunjavati i dalje razvijati, te posmatrati do kog nivoa je razvijena, što je važno za naše istraživanje.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Pored teorijskog proučavanja relevantne literature koncipirali smo metodološke osnove koje su u fokusu ovog empirijskog rada.

Problem: teorijsko – metodološko određenje opštih kompetencija vaspitača u penalnim ustanovama.

Predmet: identifikacija stavova vaspitača u penalnim ustanovama o opštim kompetencijama. Na osnovu definisanog predmeta istraživanja, definisali smo cilj istraživanja i konkretizovali istraživačke zadatke.

Cilj: identifikovati, analizirati i interpretirati stavove vaspitača u penalnim ustanovama o opštim kompetencijama.

Zadaci:

1. identifikovati stavove vaspitača o opštim (instrumentalnim, interpersonalnim, sistemskim i specifičnim opštim) kompetencijama;
2. analizirati statističke pokazatelje za svaku grupu pomenutih opštih kompetencija i interpretirati njihov značaj i ulogu u kontekstu cjeloživotnog učenja i profesionalnog razvoja vaspitača u penalnim ustanovama.

Glavana hipoteza: Pretpostavljamo da vaspitači imaju izgrađene stavove o opštim (instrumentalne, interpersonalne, sistemske i specifične opšte) kompetencijama vaspitača u penalnim ustanovama.

1. pomoćna hipoteza: očekujemo da vaspitači imaju izgrađene stavove o instrumentalnim opštim kompetencijama vaspitača u penalnim ustanovama;
2. pomoćna hipoteza: očekujemo da vaspitači imaju izgrađene stavove o interpersonalnim opštim kompetencijama vaspitača u penalnim ustanovama;
3. pomoćna hipoteza: pretpostavljamo da vaspitači imaju izgrađene stavove o sistemskim opštim kompetencijama vaspitača u penalnim ustanovama;
4. pomoćna hipoteza: pretpostavljamo da vaspitači imaju izgrađene stavove o specifičnim opštim kompetencijama vaspitača u penalnim ustanovama;

U proučavanju i istraživanju kompetencija i cjeloživotnog učenja vaspitača u penalnim ustanovama koristili smo sljedeće naučno-istraživačke metode: metodu teorijske analize i sinteze i survey - istraživačku metodu. U skladu sa navedenim istraživačkim metodama, koristili smo i odgovarajuće istraživačke tehnike: analizu sadržaja, analizu dokumentacije, intervju, anketiranje, skaliranje i rangiranje (Bandur i Potkonjak, 2004). U istraživanju primijenjeni su sljedeći instrumenti: protokol za analizu sadržaja, protokol za analizu dokumentacije, pitanja za vezani intervju, skale samoprocjene opštih kompetencija vaspitača u penalnim ustanovama: INSOK, INTOK, SISOK i SPECOK. Skala samoprocjene opštih kompetencija, namijenjena je samoprocjenjivanju samo nekih najreprezentativnijih indikatora ovih kompetencija. Pored opštih podataka koji se odnose na naziv ustanove, posao koji vaspitač obavlja u okviru prevaspitnog tretmana, nivo obrazovanja, godine radnog staža i pola vaspitača, skala sadrži indikatore za Instrumentalne opštie kompetencije: sposobnost analize i sinteze, sposobnost planiranja i organizovanja, sposobnost primjene osnovnog profesionalnog znanja, vještina menadžmenta informacija, sposobnost rješavanja problema; za Interpersonalne opštie kompetencije: sposobnost kritike i samokritike, timski rad, sposobnost stvaranja povjerenja i empatije kod drugih osoba, sposobnost rada u interdisciplinarnim timovima, razumijevanje profesionalne etike; za Sistemske opšte kompetencije: sposobnost primjene znanja u praksi, sposobnost učenja, sposobnost prilagođavanja novim situacijama, kreativnost, sposobnost istražava-

nja na ostvarivanju najviših kvaliteta u radu; za Specifične opšte kompetencije: kritičko mišljenje i čitanje, razumijevanje rodnosti i rodnih odnosa, sposobnost vrednovanja kulturnih sadržaja, želja za učenjem, sticanje sposobnosti za profesionalan rad.

Na cijeloj skali utvrđena je pouzdanost (relijabilnost) $\alpha=0,85$ (Kronbahov alfa koeficijent). Pouzdanost prve četvrtine skale - indikatori instrumentalnih opštih kompetencija, iznosi $\alpha=0,79$, pouzdanost druge četvrtine skale - indikatori interpersonalnih opštih kompetencija, iznosi $\alpha=0,86$, pouzdanost treće četvrtine skale - indikatori sistemskih opštih kompetencije, iznosi $\alpha=0,86$, pouzdanost četvrte četvrtine skale - indikatori specifičnih opštih kompetencija iznosi $\alpha=0,89$. Konačna verzija skale ima 20 ajtema (tvrdnji). Svaka ajtema se vrednuje brojevima od 1 do 5. Brojevi imaju sljedeće značenje: 1 – uopšte nisam osposobljen/a; 2 – nedovoljno sam osposobljen/a; 3 – djelimično sam osposobljen/a; 4 – osposobljen/a sam; 5 – potpuno sam osposobljen/a.

Da bi smo identifikovali opšte kompetencije, analizirali smo stepen procjene vaspitača o tim kompetencijama. Pri donošenju zaključaka analizirali smo: frekvenciju, procenat, aritmetičku sredinu, standardnu devijaciju i koeficijent varijabilnosti. Dobijene rezultate predstavili smo tabelarno i deskriptivno. Obrada rezultata ovog istraživanja je realizovana primjenom softverskog paketa za statističku obradu podataka SPSS 10.0 for Windows. Populaciju predstavljaju zaposlene osobe u penalnim ustanovama Republike Srpske, koje rade u službi prevaspitanja i u direktnom su kontaktu sa osuđenim osobama: socijalni pedagozi, specijalni pedagozi, pedagozi, ljekari, psiholozi, socijalni radnici, vaspitači, sociolozi, nastavnici, profesori i drugi, koji djeluju multidisciplinarno u pravcu istog zadatka, a to je resocijalizacija osuđenih osoba. Za potrebe našeg rada koristili smo termin vaspitač u kontekstu gore navedenih profesija. Uzorak čine vaspitači iz dvije kaznene popravne ustanove: iz Banja Luke 44 i Istočnog Sarajeva 22. Ukupno 66 vaspitača. Preko 50% uzorka čine vaspitači sa višim i visokim nivoom obrazovanja, a u istraživanju je učestovalo 86,4% vaspitača sa radnim stažom do 20 godina. Kad je u pitanju polna struktura vaspitača, 36,4% su žene, a 63,6% muškarci (Dukić, 2011).

ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

U našem radu pošli smo od pretpostavke da vaspitači imaju izgrađene stavove (Rot, 1994) o opštim kompetencijama (instrumentalne, interpersonalne, sistemske i specifične opšte).

Stavovi vaspitača o instrumentalnim opštim kompetencijama

Za predmet našeg istraživanja veoma je važno identifikovati i analizirati instrumentalne opšte kompetencije. Ove kompetencije predstavljaju „instrument“ (ili su temelj, baza) za razvoj svih ostalih nivoa i opštih i specifičnih kompetencija. U Tabeli 1. dati su empirijski podaci procjena vaspitača o nivou njihove osposobljenosti za svaku pojedinu instrumentalnu opštu kompetenciju.

Tabela 1: Instrumentalne opšte kompetencije – frekvencije, procenati i statistički parametri

Instrumentalne opšte kompetenc.	Sposobnost analize i sinteze		Sposobnost planiranja i organizovanja		Sposobnost primjene osn. prof. znanja		Vještina menadžmenta informacija		Sposobnost rješavanja problema	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Osposobljenost										
1	2	3,0	0	0,0	0	0,0	1	1,5	1	1,5
2	7	10,6	1	1,5	1	1,5	6	9,1	2	3,0
3	20	30,3	18	27,3	12	18,2	20	30,3	6	9,1
4	29	43,3	26	39,4	33	50,0	21	31,8	42	63,6
5	8	12,1	21	31,8	20	30,3	18	27,3	15	22,7
Total:	66	100	66	100	66	100	66	100	66	100
M	3,52		4,02		4,09		3,74		4,03	
SD	0,95		0,81		0,74		1,01		0,76	
V	26,99		20,15		18,09		27,01		18,86	
N	66		66		66		66		66	

Nivo osposobljenosti: 1 – uopšte nisam osposobljen/a; 2 – nedovoljno sam osposobljen/a; 3 – djelimično sam osposobljen/a; 4 – osposobljen/a sam; 5 – potpuno sam osposobljen/a.

Uvidom u tabelu uočavamo da preko 50% vaspitača na svim instrumentalnim kompetencijama procjenjuje da su osposobljeni ili potpuno osposobljeni. Najviši nivo osposobljenosti uočavamo kod sposobnosti rješavanja problema i sposobnosti primjene osnovnog profesionalnog znanja. U odnosu na ostale instrumentalne opšte sposobnosti nešto su „niže” procijenjene sposobnost analize i sinteze i sposobnost menadžmenta informacija. Kako objasniti dobijene nalaze? Naime, kompetencije za koje su vaspitači procijenili da su u velikoj mjeri osposobljeni su vjerovatno razvijenije jer se direktno apliciraju u praksi (npr. sposobnost rješavanja problema i sposobnost primjene profesionalnog znanja). U radu sa zatvorenim vaspitači su prinuđeni da svakodnevno rješavaju različite probleme kao i da primjenjuju svoje sveukupno profesionalno znanje i umijeće (Prodanović, et al. 2005). Mogli bismo reći da su ove kompetencije „manje opšte” (bliske profesionalnim) u odnosu na neke druge koje smo ispitivali ovim subskalerom. Za nas kao istraživača ove kompetencije su instrumentalne i opšte, ali je moguće da su ih vaspitači doživjeli i procijenili kao specifične i profesionalne. S obzirom da očekujemo visoku povezanost (i logičku i statističku) između pojedinih instrumentalnih kompetencija, dobili smo i nalaze koje je „teško” interpretirati. Tako npr. preko 40% vaspitača procjenjuje da nije osposobljeno ili je tek djelimično osposobljeno za analizu i sintezu, a s druge strane, njih blizu 90% procjenjuje da su osposobljeni ili čak potpuno osposobljeni za rješavanje problema. Kako vaspitači mogu rješavati probleme ako nemaju razvijene sposobnosti analize i sinteze? Svakako, ovakve dileme mogle bi se preporučiti za nova istraživanja.

Zanimljivi su podaci o varijabilnosti rezultata. Naime, uočljivo je da su rezultati najhomogeniji kod najviše procijenjenih kompetencija. Značajno niža homogenost, a veća varijabilnost u procjenama vaspitača vidi se kod niže procijenjenih kompetencija. Bez obzira na mali i heterogen uzorak, na osnovu ovih rezultata možemo zaključiti da kod vaspitača postoji instrumentalna kompetentnost koja podrazumijeva kognitivne, metodološke, tehničke i lingvističke sposobnosti, stečene obrazovanjem, što im omogućava da

odgovore složenim zahtjevima penološkog tretmana. Međutim, nismo u mogućnosti da damo odgovor koliko je ta kompetentnost stečena formalnim obrazovanjem prije zaposlenja, a koliko naknadnim neformalnim i informalnim obrazovanjem poslije. Takođe, niže procijenjene analiza i sinteza i vještina menadžmenta informacija nas upućuju na razmišljanje o aktualnim promjena u obrazovanju i prednostima koncepta cjeloživotnog učenja. Za razliku od tradicionalnog koncepta obrazovanja, usmjerenog na obrazovne sadržaje, na kognitivne procese koji vode reproduktivnom znanju, u konceptu cjeloživotnog učenja afirmišu se ishodi učenja i razvoj kompetencija (Maravić, 2003). Pristup učenju zasnovan na razvoju kompetencija znači kvalitetan izlaz iz preopterećenosti obrazovnim sadržajima u uslovima geometrijske progresije naučnih spoznaja i prevelike količine obrazovnih sadržaja u programima. S obzirom na inicijalno obrazovanje vaspitača (tradicionalni način), mogli smo očekivati da će sposobnosti analize i sinteze i vještina menadžmenta informacija biti nešto niže procijenjene.

Stavovi vaspitača o interpersonalnim opštim kompetencijama

Ove kompetencije su zasnovane na stavu saradnje, samopouzdanja i integriteta. One podrazumijevaju sposobnost da se na konstruktivan način komunicira u različitim sredinama, da se pokaže tolerancija, izrazi i razumiju različita mišljenja, da se pregovara uz sposobnost stvaranja pouzdanja i empatije. Podjednako je važno poznavati osnovne koncepte koji se odnose na pojedince, grupe, radnu organizaciju, ravnopravnost polova, nediskriminaciju, društvo i kulturu. Za vaspitače je bitno što ove sposobnosti imaju značajan uticaj na razlikovanje lične od profesionalne sfere i izražavanje stresa i frustracija na konstruktivan i prihvatljiv način. U Tabeli 2. dati su empirijski podaci procjena vaspitača o nivou njihove osposobljenosti za svaku pojedinu interpersonalnu opštu kompetenciju.

Tabela 2: *Interpersonalne opšte kompetencije – frekvencije, procenati i statistički parametri*

Interpersonalne opšte kompetencije	Sposobnost kritike i samokritike		Sposobnost za timski rad		Sposobnost stvaranja povj. i empatije		Sposobnost rada u interd. timovima		Razumijevanje profesionalne etike	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
1	2	3,0	1	1,5	1	1,5	1	1,5	2	3,0
2	3	4,5	0	0,0	1	1,5	4	6,1	0	0,0
3	9	13,6	7	10,6	9	13,6	13	19,7	7	10,6
4	36	54,5	18	27,3	36	54,5	28	42,4	28	42,4
5	16	24,2	40	60,6	19	28,8	20	30,3	29	43,9
Total	66	100	66	100	66	100	66	100	66	100
M	3,92		4,45		4,08		3,94		4,24	
SD	0,92		0,81		0,79		0,94		0,88	
V	23,47		18,20		19,36		23,86		20,75	
N	66		66		66		66		66	

Nivo osposobljenosti: 1 – uopšte nisam osposobljen/a; 2 – nedovoljno sam osposobljen/a; 3 – djelimično sam osposobljen/a; 4 – osposobljen/a sam; 5 – potpuno sam osposobljen/a.

Uočavamo da preko 70% vaspitača na svim interpersonalnim kompetencijama procjenjuju da su osposobljeni ili potpuno osposobljeni. Najviši nivo u procjeni osposobljenosti je kod sposobnosti za timski rad (87,9%), zatim slijede razumijevanja profesionalne etike (86,3%) i stvaranja povjerenja i empatije kod drugih osoba (83,3%). U odnosu na ove interpersonalne opšte sposobnosti nešto „niže” su procijenjene sposobnost kritike i samokritike (78,7%) i sposobnost rada u interdisciplinarnim timovima (72,7%). Pretpostavljamo da su kompetencije za koje su vaspitači procijenili da su u velikoj mjeri osposobljeni vjerovatno razvijenije jer se direktno apliciraju u praksi (npr. razumijevanja profesionalne etike i stvaranja povjerenja i empatije kod drugih osoba, timski rad). U svom radu vaspitači su dužni poštovati kodeks ponašanja i ophođenja sa zatvorenicima na način na koji ih obavezuju pravne norme. Takođe, moraju se strogo pridržavati profesionalne etike, ali je važno da imaju razvijen osjećaj empatije i sposobnost stvaranja povjerenja kako kod radnih kolega, tako i kod zatvorenika kod kojih je povjernije jedna od pretpostavki za uspješnu resocijalizaciju. Za ove kompetencije, kao i za prethodne, mogli bismo reći da su bliske profesionalnim i da je sasvim moguće da su ih vaspitači doživjeli i procijenili kao specifične profesionalne, što je sasvim razumljivo s obzirom na prirodu opštih kompetencija (fleksibilne, generičke i prenosive). Nešto niža procjena sposobnosti kritike i samokritike i rada u interdisciplinarnim timovima je možda posljedica radnog iskustva (45,5% anketiranih ima ispod 10 godina radnog staža) i nedovoljnog rada na jačanju ličnih profesionalnih kapaciteta. Prilikom intrevjuisanja vaspitači su davali izjave poput ove: „Dosad nisam imao prilike da radim u interdisciplinarnim timovima” ili „Kritika i samokritika mi nisu jača strana” (Dukić, 2011: 104).

Visoka procjena ovih kompetencija je očekivana. Teorijski nalaz je pokazao da vaspitači imaju predispozicije za ove kompetencije. Te predispozicije se ogledaju u osobinama, odnosno karakteristikama ličnosti vaspitača (Rot, 1994). U tom smislu, pored osobina visoko moralne ličnosti, vaspitač treba da ima osobine kao što su: humanost, entuzijazam, požrtvovanost, altruizam, empatiju, povjerenje i sl. (Dojder Trbojević, 2009). Neke od ovih osobina su isticane i prilikom intervjua koji je vođen u toku našeg istraživanja, kao npr: „Dobar profesionalac, prije svega mora biti visoko moralna ličnost”, ili „Ovaj posao mogu raditi samo jake ličnosti, koje imaju strpljenja i razumijevanja za probleme osuđenih” (Dukić, 2011: 105). Sve naprijed navedeno znači da vaspitači imaju izgrađene stavove o kompetencijama i osobinama vaspitača. Takođe, naglašavamo da smo u teorijskom istraživanju pronašli vezu između osobina i kompetencija. Naime, kompetencije se često poistovjećuju sa kvalifikacijama, kao spoju znanja i vještina. Međutim, stvarna dimenzija kompetencija je mnogo šira i ona u sebe uključuje lične osobine, stavove (uvjerenja) i vrijednosti koje nekoga rukovode u radu. I okruženje u kojem se djeluje, takođe ima uticaja na ovaj segment kompetencija (Zvonarević, 1985). To znači da je kompetencija „proizvod” pojedinca i grupe u datom profesionalnom okruženju. Zbog toga je ona u direktnoj vezi sa radnim okruženjem, jer je okruženje direktno određuje i potvrđuje. Podsjetimo, da kompetencija nije direktno mjerljiva, nego indirektno preko indikatora. Npr. izražava se kroz znanje, vještine i stavove, a ispoljava kroz znakove ponašanja: pozitivni → (pokazivanja, naklonost), negativni → (nedostatak nečega, protivljenje, blokada). Pretpostavljamo da je ove kompetencije tradicionalna škola nedovoljno podržavala i razvijala, pa da je zato visoka procjenjenost, pa prema tome i razvijenost ovih kompetencija rezultat postojanja predispozicija vaspitača i njihovog neformalnog i informalnog, a manje formalnog obrazovanja, što bi svakako trebalo istražiti.

Stavovi vaspitača o sistemskim opštim kompetencijama

Važno je identifikovati i analizirati sistemske opšte kompetencije, jer one predstavljaju kombinaciju razumijevanja, senzibilnosti i znanja i podrazumijevaju prethodno sticanje instrumentalnih i interpersonalnih kompetencija. U Tabeli 3. dati su empirijski podaci procjena vaspitača o nivou njihove osposobljenosti za svaku pojedinu sistemsku opštu kompetenciju.

Tabela 3: *Sistemske opšte kompetencije – frekvencije, procenati i statistički parametri*

Sistemske opšte kompetencije	Sposobnost primjene znanja u praksi		Sposobnost učenja		Sposobnost prilagođavanja novim situacijama		Sposobnost stvaranja novih ideja – kreativ.		Sposobnost istraj. na ostv. naj. kval. u radu	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
1	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
2	0	0,0	1	1,5	2	3,0	3	4,5	2	3,0
3	14	21,2	8	12,1	4	6,1	12	18,2	9	13,6
4	29	43,9	30	45,5	30	45,5	30	45,5	34	51,5
5	23	34,8	27	40,9	30	45,5	21	31,8	21	31,8
Total:	66	100	66	100	66	100	66	100	66	100
M	4,14		4,26		4,33		4,05		4,12	
SD	0,74		0,73		0,73		0,83		0,75	
V	17,87		17,14		16,86		20,49		18,20	
N	66		66		66		66		66	

Nivo osposobljenosti: 1 – uopšte nisam osposobljen/a; 2 – nedovoljno sam osposobljen/a; 3 – djelimično sam osposobljen/a; 4 – osposobljen/a sam; 5 – potpuno sam osposobljen/a.

Uvidom u tabelu uočavamo da preko 75% vaspitača na svim sistemskim kompetencijama procjenjuje da su osposobljeni ili potpuno osposobljeni. Iako su razlike veoma male, ipak uočavamo najviši nivo osposobljenosti kod sposobnosti prilagođavanja novim situacijama (91%) i sposobnosti učenja (86,4%). U odnosu na ostale sistemske sposobnosti nešto „niže” su procijenjene sposobnost stvaranja novih ideja-kreativnost (77,3%) i sposobnost istrajavanja na ostvarivanju najviših kvaliteta u radu (83,3%). Kompetencije za koje su vaspitači procijenili da su u velikoj mjeri osposobljeni, smatramo da su vjerovatno razvijenije jer se direktno apliciraju u praksi (npr. prilagođavanje novim situacijama i sposobnost učenja). Priroda posla, odnosno rada sa zatvoreniciima zahtijeva od vaspitača da primjenjuju svoja stečena znanja, ali i da svakodnevno uče i budu sposobni prepoznati i adekvatno reagovati na različite situacije u penalnoj ustanovi (Macanović, 2014). Izdvajamo visoko procijenjenu kompetenciju sposobnost učenja, koja nam je zanimljiva sa aspekta cjeloživotnog učenja, jer predstavlja sposobnost i umijeće planiranja i organizovanja vlastitog učenja. To uključuje umijeće efikasnog raspolaganja vlastitim vremenom, rješavanje problema, usvajanje, ocjenjivanje i evaluiranje znanja, te primjenu novog znanja i vještina u različitim kontekstima. Uopšte, sposobnost učenja značajno doprinosi profesionalnom razvoju i uspješnom upravljanju ličnom karijerom. Podaci o varijabilnosti rezultata, kao i u prethodnim slučajevima su najhomogeniji kod najviše procijenjenih kompetencija, a niža homogenost, a veća varijabilnost kod „niže” procijenjenih kompetencija.

Iz navedenog možemo zaključiti da vaspitači visoko procjenjuju systemske opšte kompetencije. Razlike frekvencija, odnosno procenata između pojedinih systemskih sposobnosti su veoma male i nisu tako značajne za naše istraživanje, kao činjenica da su systemske opšte kompetencije, najviše procijenjene među opštim kompetencijama. Visoku procijenjenost systemskih opštih kompetencija uglavnom pripisujemo inicijalnom (formalnom) obrazovanju vaspitača. Međutim, treba imati u vidu da su vaspitači zbog prirode posla prinuđeni da se prilagođavaju novim situacijama, da uče i primjenjuju nova znanja u praksi. Zato pretpostavljamo da je na visoku systemsku kompetentnost uticalo i iskustveno učenje i samoobrazovanje kao informalni, a stručno usavršavanje kao neformalni oblici cjeloživotnog učenja. Koliki je taj uticaj, naše istraživanje ne može dati odgovor, ali može potaknuti na razmišljanje kreatora programa pojedinih komponenti cjeloživotnog obrazovanja. Takođe, postoji dilema u vezi nalaza u kojem vaspitači više procjenjuju systemske, od instrumentalnih koje su zajedno sa interpersonalnim pretpostavka za postojanje systemskih, za koje znamo da su složenije, jer predstavljaju kombinaciju razumijevanja, senzibilnosti i znanja. Svakako odgovor na ovu dilemu mogao bi se potražiti u nekom novom istraživanju.

Stavovi vaspitača o specifičnim opštim kompetencijama

Specifične opšte kompetencije su identifikovane kao posebno važne i naknadno pridodate opštim kompetencijama kao „regionalne” (Kleut, 2006). Značajne su s obzirom na tranzicioni karakter našeg društva i skor u prošlost. U okviru ovih kompetencija izdvajamo sposobnost vrednovanja kulturnih sadržaja, koja podrazumijeva snažan smisao za identitet, povezan sa kulturom, uključujući kulturu naroda kao važno svjedočenje naše istorije. Ovoj sposobnosti pridružujemo sposobnost kritičkog mišljenja i čitanja, razumijevanje rodnosti i rodničkih odnosa, te želju za učenjem i sposobnost za profesionalan rad.

Tabela 4: *Specifične opšte kompetencije – frekvencije, procenti i statistički parametri*

Specifične opšte kompetencije	Sposobnost krit. mišlj. i čitanja		Razumijevanje rodnosti i rodničkih odnosa		Sposobnost vrednovanja kult. sadržaja		Želja za učenjem		Sticanje sposobnosti za prof. rad	
	F	%	F	%	f	%	F	%	F	%
1	1	1,5	1	1,5	2	3,0	2	3,0	2	3,0
2	6	9,1	5	7,6	4	6,1	2	3,0	1	1,5
3	15	22,7	13	19,7	8	12,1	18	27,3	10	15,2
4	25	37,9	28	42,4	31	47,0	19	28,8	30	45,5
5	19	28,8	19	28,8	21	31,8	25	37,9	23	34,8
Total:	66	100	66	100	66	100	66	100	66	100
M	3,83		3,89		3,98		3,95		4,08	
SD	1,00		0,96		0,98		1,03		0,92	
V	26,11		24,68		24,62		26,08		22,55	
N	66		66		66		66		66	

Nivo osposobljenosti: 1 – uopšte nisam osposobljen/a; 2 – nedovoljno sam osposobljen/a; 3 – djelimično sam osposobljen/a; 4 – osposobljen/a sam; 5 – potpuno sam osposobljen/a.

Uvidom u tabelu uočavamo da preko 65% vaspitača na svim specifičnim opštim kompetencijama procjenjuje da su osposobljeni ili potpuno osposobljeni. Najvišu procjenu uočavamo kod sticanja sposobnosti za profesionalan rad (80,3%). Zatim slijede sposobnost vrednovanja kulturnih sadržaja (78,8%) i razumijevanje rodnosti i rodničkih odnosa (71,2%). U odnosu na ove specifične opšte sposobnosti nešto „niže” su procijenjene želja za učenjem i sposobnost kritičkog mišljenja i čitanja (66,7%). Sticanje sposobnosti za profesionalni rad, za koju vaspitači procjenjuju da su u većoj mjeri osposobljeni, je vjerovatno razvijenija kompetencija. Pretpostavljamo da su na takav rezultat uticali zahtjevi prakse, odnosno dinamično odvijanje penološkog tretmana, koje „tjera” vaspitača na sticanje novih sposobnosti. Ovaj nalaz se donekle slaže sa rezultatima intervjua u kojem su vaspitači izjavili da imaju adekvatno obrazovanje za rad u penalnoj ustanovi, s tim da su mnoga specifična znanja stekli tek nakon zaposlenja. Dakle, stečene su iskustveno - informalno i stručnim osposobljavanjem i usavršavanjem - neformalno, a manje u svom inicijalnom formalnom obrazovanju. Vaspitači su takođe visoko procijenili sposobnost vrednovanja kulturnih sadržaja, što bi moglo značiti da imaju izražen smisao za identitet, povezan sa smislom za poštovanje različitosti i osnovno znanje o najvažnijim kulturnim dostignućima, uključujući kulturu svog naroda, kao važno svjedočenje iz bliže i dalje prošlosti.

Iz grupe specifičnih opštih kompetencija smo identifikovali i analizirali sticanje sposobnosti za profesionalan rad, kojoj su vaspitači dali prednost u odnosu na druge kompetencije. Ovaj nalaz jednim dijelom korespondira sa podacima Zavoda za statistiku, Privredne komore i drugih organizacija u kojima se navode egzistencijalne pretpostavke kao prioriteta u kojima prepoznajemo i sticanje sposobnosti za profesionalni rad, kako bi se na tržištu rada dobila mogućnost za posao, odnosno omogućilo zapošljavanje i egzistencija. Pretpostavljamo da je ovakvo razmišljanje svojstveno i većini građana u našem okruženju. Za naše istraživanje u kontekstu cjeloživotnog učenja značajan je podatak koji se odnosi na želju za učenjem. Indikativno je da ona postoji kod većine ispitanih, što znači da može doprinijeti profesionalnom razvoju i uspješnom upravljanju njihovom karijerom. Vaspitači su svjesni prednosti i nedostataka svojih vještina i kvalifikacija i imaju izgrađen stav o potrebi mijenjanja i daljeg razvoja kompetencija kao i vlastite motivacije za postizanje uspjeha. Analizom statističkih indikatora R - rang identifikovanih opštih kompetencija uočavamo da su bolje procijenjene sistemske i interpersonalne kompetencije, koje su u blagoj prednosti u odnosu na instrumentalne i specifične opšte, što smo predstavili u Tabeli 5.

Tabela 5: Rang - opšte kompetencije

Opšte kompetencije	M	SD	V	R
Sistemske	4,18	0,76	18,09	1.
Interpersonalne	4,13	0,87	21,04	2.
Instrumentalne	3,89	0,85	21,95	3.
Specifične	3,95	0,98	24,78	4.

ZAKLJUČCI

Identifikovali smo stavove vaspitača o opštim (instrumentalne, interpersonalne, sistemske i specifične opšte) kompetencijama. Analizirali smo deskriptivne statističke po-

kazatelje za svaku grupu pomenutih opštih kompetencija, te interpretirali njihov značaj i ulogu u kontekstu rada vaspitača u penalnim ustanovama. Naše istraživanje je pokazalo da vaspitači visoko procjenjuju opšte kompetencije. To znači da vaspitači posjeduju odgovarajući multifunkcionalni sistem znanja, vještina, sposobnosti i stavova potrebnih za lični razvoj, uključenost u društvo i zapošljavanje. Podsjetimo da su ove kompetencije univerzalnog karaktera i najvećim dijelom nisu vezane uz specifična znanja. Većina autora smatraju ih za inovaciju u obrazovanju, kojom se naglašavaju zajednički razvoj znanja, vještina i stavova. Suštinski, one se odnose na uspješnije upravljanje sopstvenim učenjem, snalaženje u svijetu tehnoloških promjena, socijalne i međuljudske odnose i komunikaciju, te odražavaju opšti pomak interesa s poučavanja na sam proces učenja. Njihova važnost proizlazi iz činjenice, da ove kompetencije stečene do kraja obaveznog obrazovanja, predstavljaju osnovu cjeloživotnog učenja i njihovog stalnog razvoja tokom života.

Zbog nedostatka sličnih istraživanja kod nas, vezano za profesionalni razvoj vaspitača u penalnim ustanovama i mogućnosti komparacije rezultata, ali i načina istraživanja zasnovanom na percepciji, koja je više subjektivni nego objektivni doživljaj kompetencija, može se donekle uzeti u obzir pitanje relevantnosti i verifikacije ovih rezultata. Takođe je interesantan rezultat do kojeg smo došli analizom statističkih indikatora, na osnovu kojeg su sistemске i interpersonalne kompetencije u blagoj prednosti u odnosu na instrumentalne i specifične opšte (Tabela 5). Bilo bi, svakako, poželjno provjeriti ove rezultate na većem uzorku, obuhvatom većeg broja opštih kompetencija. Tako bismo otklonili dileme, koje su se nametnule zbog kompleksnosti kompetencija i činjenice da su one indirektno mjerljive i da se izražavaju kroz znanje, vještine i stavove, a ispoljavaju kroz oblike ponašanja. To svakako pretpostavlja složen proces identifikacije, mjerenja i poređenja.

Iako nam se u prvi mah činilo, sasvim očekivano i opravdano, što su vaspitači dali prednost sistemskim opštim kompetencijama (sposobnost za prilagođavanje novim situacijama, sposobnost za učenje, sposobnost primjene znanja u praksi, sposobnost istrajavanja na ostvarivanju najviših kvaliteta u radu i kreativnost), s obzirom na njihovo inicijalno formalno obrazovanje, ostaje pitanje koliko je to samo „zasluga” inicijalnog formalnog, a koliko drugih oblika obrazovanja, npr. neformalnog i informalnog. Dilema je takođe i u vezi sa pitanjem, da li je logično da vaspitači više procijenjuju sistemске, od instrumentalnih koje su zajedno sa interpersonalnim pretpostavka za postojanje sistemskih, za koje znamo da su složenije, jer predstavljaju kombinaciju razumijevanja, senzibilnosti i znanja.

Za razliku od sistemskih i instrumentalnih, koje su otvorile nekoliko pitanja i dilema, visoka procjena interpersonalnih (sposobnost za timski rad, razumijevanje profesionalne etike, sposobnost stvaranja povjerenja i empatije kod drugih osoba, sposobnost kritike i samokritike i sposobnost rada u interdisciplinarnim timovima) je očekivana s obzirom na predispozicije vaspitača. Profesija vaspitača u penalnim ustanovama podrazumijeva rad sa ljudima koji imaju problem sa socijalizacijom, gdje interpersonalne sposobnosti vaspitača dolaze do izražaja i imaju veliki značaj u resocijalizaciji (Macanović, 2011).

Kad su u pitanju specifične opšte kompetencije i davanje većeg značaja sticanju profesionalnih sposobnosti, možemo konstatovati da su to kompetencije koje su prepoznate u jednoj regiji i odražavaju način razmišljanja, ne samo vaspitača u penalnim ustanovama, nego i većine građana te regije. Izdvajamo sposobnost za učenje (sistemska) i želju za učenjem (specifična opša), kompetencije koje su visoko procijenjene i koje pred-

stavljaju jednu od važnih pretpostavki za dalje osposobljavanje i profesionalni razvoj. S obzirom na obrazovnu i starosnu strukturu vaspitača, mogli smo takav rezultat očekivati.

Na kraju analize ovih rezultata, možemo zaključiti da opšte kompetencije vaspitača, za koje mnogi autori smatraju da su generičke i transferabilne, potrebne svakom pojedincu za lični razvoj, uključenost u društvo i zapošavanje, predstavljaju dobru osnovu za dalji profesionalni razvoj vaspitača u okviru cjeloživotnog učenja.

LITERATURA

- Bandur, V. i Potkonjak, N. (2004), *Istraživački rad u školi*. Srpsko Sarajevo: Ministarstvo prosvjete i kulture i Univerzitet u Srpskom Sarajevu.
- Branković, D. (2011), Definisanje kompetencija nastavnika razredno-predmetne nastave. *Nova škola 8/11*. Bjeljina: Pedagoški fakultet.
- Vujaklija, M. (2004), *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Izdavačko preduzeće Prosveta.
- Dukić, G. (2011), *Kompetencije i cjeloživotno učenje vaspitača u penalnim ustanovama*. Neobjavljeni magistarski rad. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Dojder Trbojević, M. (2009), *Supervizija – Oblik profesionalne pomoći osoblju u penalnim ustanovama*. Magistarski rad. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Evropska komisija (2010), *Obrazovanje i obuka 2010. Ključne sposobnosti za dugoročno učenje*. Brisel: Evropska komisija.
- Jorgić, D. (2008): *Uticaj interaktivnog stručnog usavršavanja nastavnika na njihove profesionalne kompetencije*. Doktorska disertacija. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Kleut, Jelena (2006), *Regionalno usaglašavanje kurikuluma: ka Evropskom prostoru visokog obrazovanja*. Beograd: Alternativna akademska obrazovna mreža.
- *Oxfords advanced learners encyclopedic dictionary*, Oxford University, 1989.
- Maravić, J. (2003), *Cjeloživotno učenje*. III / ISSN 1333-5987
- Macanović, N. (2011a), *Resocijalizacija osuđenih lica*. Banja Luka: Besjeda.
- Prodanović, M. et al. (2005), *Osnovni priručnik za obuku zatvorskog osoblja*. Strazbur: SE
- Rot, N. (1994), *Psihologija ličnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Suzić, N. (2000), *Dvadeset osam kompetencija za XXI vijek*. Banja Luka: Republički pedagoški zavod.
- Zvonarević, M. (1985), *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Centar za obrazovne politike (2008), *Usaglašavanje programa obrazovanja prosvetnih radnika u zemljama Zapadnog Balkana*. Projekat. Beograd: Dosije ISBN 978-86-87753-00-6

Rad primljen: 4. 7. 2017.

Rad odobren: 6. 11. 2017.